

AZƏRBAYCAN DİLİ

UOT 81`1-027.21

ƏBÜLFƏZ QULİYEV

ƏHMƏD CƏFƏROĞLU VƏ AZƏRBAYCAN DİALEKTOLOGİYASI MƏSƏLƏLƏRİ

Azərbaycan xalqının mühacirətdə yaşamış görkəmli elm xadimlərindən biri də İstanbul universitetinin professoru tanınmış türkoloq Əhməd Cəfəroğludur (1899-1975). Ə.Cəfəroğlunun Türkiyə dialektologiyasına verdiyi misilsiz töhfələr içərisində Qafqaz, Azərbaycan şivələrinin də öz payı vardır. O Anadolu ellərini qarış-qarış dolaşib dialekt və şivə materialları toplarkən bir mühacir həsrəti ilə bu geniş xəzinədə daim Azərbaycan mədəniyyətinin, Azərbaycan dilinin izlərini axtarıb üzə çıxarmaq üçün böyük qüvvə sərf etmişdir. Onun Anadolu dialekt və şivələrinə aid araşdırmalarında məhz buna görə Azərbaycan sahəsi ilə qarşılaşdırma və müqayisələrə geniş yer verilmişdir. Bu araşdırmaların dərindən tədqiqi Azərbaycan dilalektologiyası elminin daha dərindən öyrənilməsinə, üfüqlərinin genişlənməsinə böyük kömək göstərə bilər. Ona görə də bu məqalədə görkəmli türkoloqun, dialektoloqun Azərbaycan dialekt və şivələri ilə əlaqədar düşüncə, mülahizə və araşdırmalarını ümumiləşdirib dəyərləndirmək istədik. Məhz bu məqsədlə məqalədə böyük alimin Azərbaycan dialektologiyası ilə bağlı araşdırmaları ilk dəfə ümumiləşdirilmiş şəkildə təhlil və tədqiq etdik.

Açar sözlər: *Əhməd Cəfəroğlu, dilçilik, dialektologiya, Azərbaycan dialekt və şivələri.*

Azərbaycan xalqının mühacirətdə yaşamış görkəmli elm adamlarından biri də İstanbul universitetinin professoru tanınmış türkoloq Əhməd Cəfəroğludur.

Ə.Cəfəroğlunun sevimli yetirmələrindən olan prof. dr. O.F.Sərtqaya böyük alimin zəngin elmi irsinin toplanmasına gərgin əmək sərf etmişdir. Belə ki, bu sədaqətli tələbə onun əsərlərinin 9 cildini Türk Dil Qurumunda nəşr etdirmiş, eyni zamanda 2008-ci ildə yenə eyni nəşriyyatda 1932-1934-cü illərdə Əhməd Cəfəroğlunun nəşr etdirdiyi “Azərbaycan yurtbilgisi” dərgisinin bütün materiallarını toplu şəkildə oxucuların istifadəsinə təqdim etmişdir [4]. 1995-ci ildə O.F.Sərtqaya qeyd edirdi ki, böyük alimin elmi məqalələrini toplayıb nəşr edəcəyik. Bunun bir cildi “Azərbaycan” adlanacaq [17, s. 254-261]. Həqiqətən də Türkiyədə türkologiyanın inkişafına böyük töhfələr vermiş Ə.Cəfəroğlunun elmi yaradıcılığında Azərbaycan mövzusu mühüm yer tutur.

Ə.Cəfəroğlunun zəngin elmi yaradıcılığının mühüm bir hissəsini Anadolu dialektologiyasına aid araşdırmaları təşkil edir. Onu da qeyd edək ki, o, Türkiyədə dialektologiya elminin əsasını qoymuş ilk görkəmli alim kimi tanınır.

Ə.Cəfəroğlu Türkiyə dialektologiyasına verdiyi misilsiz töhfələr içərisində Qafqaz, Azərbaycan ağızlarının da öz payı vardır. O, Anadolu ellərini qarış-qarış dolaşib dialekt və şivə materialları toplarkən bir mühacir həsrəti ilə bu geniş xəzinədə daim Azərbaycan mədəniyyətinin, Azərbaycan dilinin izlərini axtarıb üzə çıxarmaq üçün böyük qüvvə sərf etmişdir [16, s. 29]. Belə ki, hələ 1937-1939-cu illərdə topladığı materiallarda Afyonkarahisarda vaxtilə gəlib yerləşmiş və kompakt şəkildə yaşayan Azərbaycan türkləri, onların mədəniyyəti, adət-ənənələri, şivə xüsusiyyətlərinə dair xeyli məlumat vermişdir (6). O daha sonra nəşr etdirdiyi “Anadolu dialektolojisi üzərinə malzeme, Balıkesir, Manisa, Afyonkarahisar, Isparta, Aydın, Burdur, Antalya, Muğla, Denizli, Kütahya illəri ağızları” adlı əsərinin I cildinin ön sözündə

digər məsələlərin izahı ilə yanaşı bu bölgədəki azərilər, onların şivə xüsusiyyətləri haqqında qısaca da olsa bəhs etməyi yaddan çıxarmamışdır. Tədqiqatçı həmin məsələ haqqında bu kitabda belə yazır: “Təsbit etdiyim 400 illik mühacirətə rəğmən bu köçəri əhali əski azəri şivə xüsusiyyətlərini olduqca bariz bir şəkildə mühafizə etmişdir. Təxminən on beş kənddən ibarət olan bu gəlmə azərilər arasında öz mənşələri haqqında müxtəlif rəvayətlər dolaşmaqdadır. Bir qismi gəncəli olduğu halda, digər bir qismini Azərbaycanın Qarabağ əhalisi təşkil etməkdədir. Mən ancaq gəncəlilər arasında olaraq şivələrini, xalq mahnılarını, soy və qəbilə, tayfa adlarını və s. topladım. Onların söylədiyi rəvayətlərə baxılırsa hicri 1055-ci ildə gələrək buraya yerləşmişlər. Afyon ədliyyə idarəsində nüfuz kötöklərini axtarmaq imkanım olmadığı üçün indilik bu barədə qəti bir şey söyləmək imkanım xaricindədir. Yaşayış tərz, tələffüz, şivə fərqi bu gəlmələri əsl yerli Afyon əhalisindən bariz bir şəkildə ayırmaqdadır. Məsələn, Afyon vilayəti şivələri qeyd-şərtsiz x səsinə təhəmmül etmədikləri halda, əksinə, mühacir gəncəlilər, bu gün belə Azərbaycanın Gəncə şivəsində hakim olduğu kimi bu səsə sadıq qalmışlar. Bu bariz fərq digər xüsusiyyətlərdə də gözə çarpmaqdadır” [7, s. XI].

Müəllif həmin ekspedisiya zamanı İsparta vilayətində rast gəldiyi *doğğa* və *bozbaş* kimi yemək adlarının mənşəyini izah edərkən onun bilavasitə Azərbaycan mətbəx mədəniyyəti ilə bağlı olduğunu və vaxtilə Bərdədən köçmüş şeyxülislam Bərdəi tərəfindən gətirildiyini göstərir [7, s. X]. Həmin mənbəyin lüğət qismində də müəllif Afyonkarahisar vilayətindəki azərilərin şivə xüsusiyyətlərinə aid verdiyi leksik dialektizmlər günümüz azəri türkcəsi ilə çox aydın şəkildə səsləşməkdədir. Məs., alaçıq – toprak ev; bardax – su testisi, testi; biləzik – bilezik; can qoşması-kadar; çörək – ekmeğin ufağı; dal – arka, sonra; dam – hapishane, küçük ev; dizbezi – şalvar; dolanmaq – dolaşmaq; ətmək – ekmək; qanqal – dikenli və vahşi bir nebat; qaraqul – karakol; qoca – ihtiyar; qoçax – yiğit, cesur, kahraman; göyərtili – yeşillik, bostan, sebze; Xanım – kadın adı; indi – şimdi; ırbıx – bardak; köynək – gömlek; maşara – maaşer; piseniyi – kedi yavrusu; pisi – kedi; komba – yuvarlak ve kabarık fırın ekmeği; soyxa – metruke; yuxa – yufka; yorqa – tiris yürüyen at və s.

Ə.Cəfəroğlunun topladığı dialekt materiallarının bir qismi yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, folklor mətnlərindən ibarətdir. O bu materialları çox zaman türk dünyası materialları ilə müqayisə etmişdir. Məs. Türkiyənin şimal-şərq bölgələrindən material toplayarkən günəş duası motivi müəllifin diqqətini cəlb etmiş və onu ancaq Trabzon və Rizə yaylaqlarının əhalisi arasında müşahidə etmiş və bunu təhlil edərək göstərmişdir ki, xarakter və şəkil etibarilə tamamilə Azərbaycandakının eyni olduğundan bu da vaxtilə təsbit etdiyim şamanizm dini bakiyəsindən başqa bir şey olmasa gərəkdir [8, s. XVI].

Məlumdur ki, XIX əsrdə Şimali Azərbaycandan bir sıra ailələr Anadoluya köçmüş, bir qismi də Amasiya vilayətində yerləşmişdi. Hələ XX əsrin 30-cu illərində Ə.Cəfəroğlu Qarabağdan bu vilayətə köçmüş, ədəbi yaradıcılıqla məşğul olmuş, təriqət şeirinin məşhur nümayəndələrindən biri olan Seyid Mirhəməzə Nigari, eləcə də onun oğlu şair Siraci haqqında ayrıca tədqiqat aparmış və bu araşdırmaları kitab şəklində nəşr etdirmişdi (5). Yorulmaz tədqiqatçı “Anadolu ağızlarından toplamalar” (1943) kitabında da Amasiya vilayətində yaşayan azərilərdən xeyli miqdarda dialekt materialı toplamış, lüğət qismində (VIII bölüm) buradakı leksik vahidlərin mənasını bir-bir izah etmişdir [bax: 10].

Ə.Cəfəroğlu Şərqi Anadolu dialekt və şivələrini (Van, Bitlis, Muş, Ağrı) müşahidə edərkən bunların digər bölgələrdən fərqli xüsusiyyətlər kəsb etməsinə diqqətini cəlb etmiş və onları dar çərçivədə izah etməyin doğru olmayacağını göstərmişdir. Müəllif fikrinə davam edərək yazır: “Çünkü bura digər həmsərhəd ölkələr, qonşu ölkələr şivələri ilə bir küll təşkil edən şərq

türkcəmizin bir mərkəzi məsələsindədir. Və coğrafi linqvistik xəritədə bura heç şübhə yoxdur ki, hər iki Azərbaycan şivələri ilə bərabər cənubdakı İraq türk əsirət şivələri ilə ayarlanmaq məcburiyyətindədir. Bu qədər geniş sahəyə yayılmış olan şərq şivələri arasındakı qohumluq və bənzərlik o qədər bariz və məhfuzdur ki, bunları bir-birindən fərqləndirmək çox çətindir. Eyni yaxınlıq və birlik adət-ənənədə də gözə çarpmaqdadır. Müəyyən bir hüddud içərisinə alınmaq və ya dairəsi çizilmək istənilsə doğu türkcəmizin başlanğıc nöqtəsini Şimali Qafqaz hüddudları, şərqini Urmiyə gölü və ətrafı, cənubunu İraq türkləri, qərbini isə Malatya və Sivas bölgələri təşkil edir. Bu surətlə şərq türkcəmiz dialektoloji baxımdan türk şivələrinin bəlkə də ən zəngini olmuş olur” [11, s. XV-XVI].

Ə.Cəfəroğlu həmin kitaba Muş vilayətindəki azərbaycanlılardan tərəkəmə şivəsi adı ilə xeyli miqdarda dialekt materialı toplayaraq kitaba daxil etmişdir. Bu materiallar XVI əsrdə yaşamış məşhur Azərbaycan şairi və aşığı Qurbani və XVII əsr şairimiz Xəstə Qasımın şeirlərinin dialekt variantlarını təşkil edir [11, s. 87-107].

“Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar” (Kars, Erzurum, Çoruh ilbaylıkları ağızı) kitabı bu baxımdan daha çox diqqəti cəlb edir. Erzurum azərlərinin daha çox Cənubi Azərbaycandan gəldiklərinə əsaslanıb onların dialekt xüsusiyyətlərini cənub dialektlərimizlə müqayisə edir. Bu cildə Qars, Erzurum, Çoruh dialektlərini ələ alan Cəfəroğlu toplamanın on bölməsindən yeddisini Qars vilayəti şivələrinə ayırmışdır. Mətnlər Qaraqoyunlu, Qarapapaq, Tərəkəmə, Dünbüllü, Çarixçı, Qacar, Türkmən, Ayrım, Əfşar və Qars şivə fərqlərinə görə sıralanmışdır. Əsərin müqəddiməsində toplamaların aid olduğu üç vilayətin şivələri haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. Burada müəllif bu əsərin “Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar” adlansa da, “Anadolu dialektolojisi üzərinə malzeme” adlı əsərinin bir davamı olduğunu xatırladaraq qeyd edir ki, ancaq bu bölgədəki dialekt və şivələrin Anadolu ellərinin digər şivələrinə nisbətən Azərbaycan dialekt və şivələrinə böyük yaxınlıq göstərməsi və çoxdan bəri bu vilayətimizin “Şərq vilayətləri” adı ilə adlanmasından dolayı əsərə “Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar” adı verilməsi uyğun görülmüşdür [9, s. XI]. Həmin kitabda Qarsın bir bölgə olaraq dialektoloji cəhətdən, demək olar ki, tədqiq edilmədiyi nəzərə alınaraq onun şivə zənginliyinin öyrənilməsinə bir qədər geniş yer ayrılmış və şivə xüsusiyyətləri etnik tərkiblə əlaqəli şəkildə araşdırılmışdır. Belə ki, 1920-ci ildə qurtuluş savaşı dövründə rus işğalından azad edilib yenidən Türkiyə Cümhuriyyətinə bağlanan Qars vilayəti sərhəd bölgəsi kimi bir tərəfdən Azərbaycan, digər tərəfdən də Gürcüstan və Ermənistan türkləri üçün bir mərkəz vəzifəsi görmüşdür. Həm bölgənin coğrafi vəziyyəti, yaylaq yeri olması ilə əlaqədar erməni zülmündən qaçan türklər (xüsusilə Azərbaycan türkləri) buraya sığınmış, yerli əhali ilə qaynayıb-qarışmışlar. Müəllif bu zənginliyi, eyni zamanda şivə müxtəlifliyini nəzərə alaraq bölgədəki şivələri leksik və fonetik xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı 2 qrupa ayıraraq onlar haqqında qısa bilgiler vermişdir:

a) yerləşmiş türk uruqları şivələri: 1. Qaraqoyunlu uruğu şivəsi. 2. Qarapapaq yaxud tərəkəmə uruğu şivəsi. 3. Dünbüllü yaxud çarixçı uruğu şivəsi. 4. Qacar uruğu şivəsi. 5. Türkmən uruğu şivəsi. 6. Ayrım uruğu şivəsi. 7. Əfşar uruğu şivəsi. 8. Bayat uruğu şivəsi. 9. Qarsın əsl yerli əhalisinin şivəsi. 10. Muğan türkləri şivəsi.

b) yeni gəlmiş türk qruplarının şivələri: 1. Axısqa şivəsi. 2. Axalkələk şivəsi. 3. Qazaxlı şivəsi. 4. Qarabağlı şivəsi. 5. İrəvanlı şivəsi. 6. Borçalı şivəsi. 7. Gəncəli şivəsi. 8. Göyçaylı şivəsi. 9. Makulu şivəsi. 10. Naxçıvanlı şivəsi (9, s. XII-XXI).

Bu mənzərəni təsvir etdikdən sonra müəllif Qars vilayətinin bu şivələri üzərində Azərbaycan türkcəsinin ciddi təsiri olduğunu göstərmişdir.

Ə.Cəfəroğlu Qars vilayətində 114 kənddə qarapapaq və ya tərəkəmələrin yerləşdiklərini nəzərə alaraq bu uruq və onun şivə xüsusiyyətləri haqqında qismən ətraflı məlumat vermişdir. Müəllif bu uruğun etnik baxımdan Azərbaycan türklərinin bir qolu olduğunu və şivə etibarilə Gəncə dialektinə çox yaxın olduğunu müəyyən etmişdir. Belə ki, tərəkəmə şivəsində də Gəncə dialektində olduğu kimi bir hecalı sözlərin sonundakı *b səsi v* və ya *f səsinə*, *...ib* feli bağlama şəkilçisi *...-if* formasına və söz ortasındakı *c səsi j*-yə çevirilməkdədir [9, s. XV].

Bunlara Ə.Cəfəroğlunun lüğət tərkibi ilə əlaqədar olan və hələ XX əsrin 30-cu illərinin əvvəllərində nəşr etdirdiyi “Azərbaycan yurtbilgisi” dərgisində [4, s. 604-632] nəşr olunmuş “Azəri ləhcəsində bəzi monqol ünsürləri” adlı silsilə məqalələrini də əlavə edə bilərik. Daha sonra bu məqalələr əsasında 50-ci illərdə “Azərbaycan və Anadolu ağızlarında Moğolca unsurlar” [13, s. 1-10] adlı məqaləsi meydana çıxmışdır. Bu məqalələrdə Ə.Cəfəroğlu həm ədəbi dilimizdə, həm də dialekt və şivələrimizdə təsadüf edilən monqol dilindən alınmış leksik vahidlərdən, onların leksik-semantik və etimoloji xüsusiyyətlərindən bəhs edir. Burada ədəbi dildəki kürəkən, tonqal, nökar, dargə, qadağan, yekə, qayçı leksik vahidləri ilə yanaşı dialekt və şivələrdəki cida, şilə, qantarğa, noxta, nəmər, keşik və s. monqol ünsürlərindən bəhs edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Ə.Cəfəroğlu Azərbaycan dialektologiyası ilə hələ Almaniyada doktoranturada oxuduğu illərdə məşğul olmağa başlamışdı. O, Almaniyada yerinə yetirdiyi doktorluq dissertasiyasında Azərbaycan dilinin Gəncə dialektindəki 75 bayatının fonetik xüsusiyyətlərini araşdırmağa çalışmışdır. Bu əsər həm ayrıca kitabça şəklində, həm də Berlin Şərq İnstitutunun məcmuəsində nəşr olunmuşdur [4, s. 940-950].

Həmin silsilə məqaləsində Azərbaycan dilinin şimal və cənubunun bir bütün şəklində tədqiq olunmasından, dilimizin dialekt və şivələrinin tədqiqi tarixindən bəhs etmişdir. Burada o, 1920-ci illərdə professor Aşmarinin Azərbaycanda dialektoloji tədqiqat aparmasından, Şəki dialektini tədqiq etməsindən, 1926-cı ildə nəşr etdirdiyi əsərdən, burada Şəki şəhərinin daxilindəki 16 müxtəlif şivənin mövcudluğu haqqında məlumat verməsindən bəhs edir. Daha sonra Sürəyya Talıbxanbəylinin Şuşa şivəsi haqqında, İdris Həsənovun Gəncə dialekti haqqında araşdırmalarından bəhs edir [4, s. 1271-1272].

Ə.Cəfəroğlu “Orta Anadolu ağızlarından dərləmələr” adlı kitabında Yozqat vilayəti şivələrindən toplanan materiallarla yanaşı, bölgənin söz varlığının durumunu əks etdirən lüğətcə də vermişdir [12]. Bu lüğətcədə Yozqat vilayəti şivə xüsusiyyətlərini göstərən çox sayıda dil vahidinə də yer verilmişdir. Bu lüğətcədə müəllifin Yozqat vilayətinin şivələrində rast gəldiyi Azərbaycan dialekt leksikası ilə üst-üstə düşən sözlərin qeyd olunması da diqqəti cəlb edir. Bu lüğətcədəki bəzi leksik vahidlər haqqında təsəvvür yaratmaq üçün həmin kitabdakı bəzi nümunələri verməyi məqsədəuyğun hesab etdik: goynek – gömlek; sini – büyük tepsi; eme – hala; döş – göğüs; golük – eşək; alenmek – durdurmaq; balak – manda yavrusu; bildır – keçən yıl; ağca – beyaz; camış – erkek manda; culuk – hindi; cırnaklamak – tırmalamak; çimmek – yıkanmaq; çitlek – çekirdek; depik – tekme; dene – tane; dibek – buğday ezmək için kullanılan taş; dingildemek – hoplayıp zıplamak; dombalah aşmak – takla atmaq; dulda – rüzgar değmeyen kuytu yer; duluğ – kulak altı (favori); düve – bir yaşındaki dişi dana; ullaham – sanırım, sanki; ellik – eldiven; bi elçim – bir avuç; essahtan – sahiden, gerçekten; enik – köpek yavrusu; eyce – çok güzel; gatık – ayran; goruğ – olgunlaşmamış üzüm; godek – kısa olan; herslenmek – sinirlenmek; kelem – lahana; Mazarat – yaramaz; pahla – fasulye; tavatır – çok güzel; toplu – pencere; toygaşı – bir tür ayranlı orba; urelünün – önceki gün; qırmızı – domates; goğalamaç – bir çocuk oyununun adı; garabaş – koyunun bir cinsi; gada – bela manasında; elekçi – çingene; dirçelmek – canlanmaq, kuvvetlenmek; direşmek – dayanmaq; desde –

demet; cüt – çift, ekinde kullanılan çift; cütçü – çifçi; cüce – piliç; bibi – babanın kız kardeşi; kerme – tezek; koten – tarlayı sürmək üçün uzunca kalın tahta; şişək – bir yaşını keçmiş dişi koyun; uşah – çocuk, hizmetçi, uşak; yapıncı – çobanın kullandığı kepenek; zoğal – kızılık; zerze – kapıyı kilitlemək üçün arkasından takılan sürgü; sağmal – sağılan davar; herg ermek – tarlayı sürmək.

Səs dəyişməsi ilə işlənən sözlər

Yuxa – yufka; yunmax – yıkanmaq; alma – elma; yoxarı – yukarı; yesir – esir; verane – virane; uruh – ruh; töbe – tövbe; tiken – diken; tosbaa – kaplumbağa; suvamak – sıvamaq; kölgə – gölgə; pendir – peynir; öşmek – ölçmək; mahana – behane; kekil – kakül; höbere (heyvere) – iri və kaba yapılı olan hər şey; halallaşmaq – helallaşmaq; guleşmek – güreşmək; gılçık – kılçık; gavuşmak – kavuşmaq; davşan – tavşan; cuvap – cevap; barsığ – bağırsak; babalı – vebalı; eer – eger (eğer) və s.

Ə.Cəfəroğlu “Azərbaycan türkçesinde -iban-iben eki” məqaləsində bu şəkilçinin Azərbaycan ədəbi dilinin tarixində və aşiq ədəbiyyatının dilində işlənməsindən bəhs edir, eyni zamanda bu şəkilçinin izlərinin Quba dialektində qaldığını qeyd edir [15, s. 43-50].

Ə.Cəfəroğlunun İstanbulda nəşr etdirdiyi “Azərbaycan Yurtbilgisi” dərgisində Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri geniş şəkildə tədqiq olunur. Burada etnoqrafiyaya aid Səlim Refiğin “Azərbaycan dəyələrinə dair” məqaləsində Azərbaycandakı tərəkəmə çadırlarından, onların xüsusiyyətlərindən bəhs edilir. Bu məqalədə Qarabağ, Gəncə və Qazaxda alaçiq, dəyə terminlərinin dialekt sözü kimi işlədilməsindən bəhs olunur.

Göründüyü kimi, Ə.Cəfəroğlu Anadolu dialekt və şivələri sahəsindəki tədqiqatları ilə çox məhsuldar bir elm adamı olduğunu sübut etmiş, bu sahədəki birinci adam olmaq missiyasını müvəffəqiyyətlə yerinə yetirə bilmişdir.

Alim “Türkçede v morfemi” adlı məqaləsində bu fonemin türk dillərində tarix boyu inkişaf səviyyəsini izləyir. Hətta türk dillərinin dialekt və şivə materiallarına da müraciət edir. Bu morfemin xüsusilə söz ortasında düşməsini, diftonq əmələ gətirməsini gözə çarpdırır. Bununla əlaqədar Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrdəki qovurma-qourma; qovqa-qouğa; sovxa-sooxa və s. kimi faktları nümunə göstərir. Eyni zamanda qərb qrupu dialekt və şivələrimizdə b–v əvəzlənməsini də yada salır. Məsələn, göstərir ki, Gəncə dialektində bütün b ilə bitən birhecalı leksik vahidlərdə b samiti v samitinə keçir: cib-civ; dib-div; qab-qav və s.

Elə bu məqaləsində Almaniyada nəşr olunmuş (PHTF, 1959, I c.) fundamental kitabda Azərbaycan dili və onun dialekt və şivələrinə aid G.Dorferlə bərabər yazdığı əsərdə bəzi yanlışlıqlara yol verildiyini qeyd etməyi vacib hesab etmişdir [Türkçede v morfemi TM, XVI c. 1971, s. 32).

Həqiqətən də bu sahədə Ə.Cəfəroğlunun 1959-cu ildə “Philologische Türkische Fundamente” çoxcildliyinin I cildində G.Dörferlə birlikdə yazdığı “Das Azerbaidjanische” [14] adlı məqaləsini xüsusilə qeyd etmək lazımdır (Bundan əvvəl müəllifin İtaliyanın paytaxtı Romada “İslam ensiklopediyası” çoxcildliyinin II cildində nəşr olunmuş “Adhari (azeri) dialecte turque (Türk azəri dialekti), Eİ, II, 1955” əsərini də göstərməyi zəruri hesab edirik.

Almaniyada nəşr olunan bu geniş məqalənin bir üstün cəhəti ondan ibarət idi ki, burada Azərbaycan türklərinin yayılma arealı ilk dəfə dəqiq şəkildə sayları ilə birlikdə göstərilməklə yanaşı, otaylı, butaylı böyük Azərbaycanın (İraq azərbaycanlıları da daxil) dialekt və şivələri kompleks şəkildə ələ alınmış və tədqiq edilmişdir. Bundan sonra müəlliflər Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin təsnifi məsələsini şərh etmişlər. Onlar bu məsələdə akademik M.Şirəliyevin təsnifini əsas götürmüş, lakin buraya cənubdakı Təbriz və Urmiyadan əlavə, eynəllı,

qaşqay şivələrini, eyni zamanda Türkiyədəki özlərini tərəkəmə adlandıran (əslində azərbaycanlılardır) qrupu da daxil etmişlər.

Bu qısa qeydlərimiz bir daha onu göstərir ki, İstanbul universitetinin professoru, tanınmış türkoloq həmyerlimiz Əhməd Cəfəroğlunun Azərbaycanşünaslıqda, Azərbaycan dialektologiyasının inkişafında mühüm xidmətləri olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Guliyev E.A. Ahmet Caferoğlu ve Türkoloji / Türkiye Cumhuriyeti Devletinin kuruluş ve gelişmesine hizmeti geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu bildiri kitabı. Kayseri, 1996.
2. Guliyev E.A. Ahmed Caferoğlu, türk dialektolojisi ve Yozgat ili ağızları / Uluslararası Bozok sempozyumu (5-7 may 2016) bildiri kitabı. Türkiye: Yozgat, 2016, 530 s.
3. Guliyev E.A. "Azerbaycan yurt bilgisi" dergisinde amasyalı Azerbaycan mutasavvıfları hakkında araştırmalar // Amasya Üniversitesi Sosyal bilimler dergisi, c. 2, sayı 4, aralık 2019, s. 1-10.
4. Azerbaycan Yurtbilgisi dergisi. Ankara: TDK yayınları, 2008, 1300 s.
5. Caferoğlu A. XIX asırda Azeri şairi Siraci (AYB tetkikleri). İstanbul, 1932, 23 s.
6. Caferoğlu A. Afyonkarahisar azerileri // Türklük, Ankara, 1939, №1, s. 23-29.
7. Caferoğlu A. Anadolu dialektolojisi üzerine malzeme, I, Balıkesir, Manisa, Afyonkarahisar, Isparta, Aydın, Burdur, Antalya, Muğla, Denizli, Kütahya illeri ağızları. Ankara: TDK yayınları, 1995, XIII c., 216 s.
8. Caferoğlu A. Kuzey doğu illerimiz ağızlarından derlemeler. Ordu, Giresun, Trabzon, Rize ve çevresi ağızları. Ankara: TDK yayınları, 1995, XXII c., 355 s.
9. Caferoğlu A. Doğu illerimiz ağızlarından derlemeler. Kars, Erzurum ve Çoruh illeri ağızları. Ankara: TDK yayınları, 1995, XXV c., 296 s.
10. Caferoğlu A. Anadolu ağızlarından toplamalar. Kastamonu, Çankırı, Çorum, Amasya, Niğde ağızları. İstanbul, 1943, XXV c., 272 s.
11. Caferoğlu A. Orta Anadolu ağızlarından derlemeler: Niğde, Kayseri, Kırşehir, Yozgat, Ankara illeri ağızları. Ankara: TDK yayınları, 1995, XII c., 264 s.
12. Caferoğlu A. Anadolu illeri ağızlarından derlemeler. Van, Bitlis, Muş, Karaköse, Eskişehir, Bolu ve Zonguldak illeri. Ankara: TDK yayınları, 1995, XXIII c., 288 s.
13. Caferoğlu A. Azerbaycan ve Anadolu ağızlarında moğolca unsurlar // TDAYB, 1954. Ankara: TDK yayınları, 1988, s. 1-10.
14. Caferoğlu A., Dorfer G. Das Azerbaidjanische. PHTF, I b., Deutschland, Wiesbaden, 1959, s. 280-307.
15. Caferoğlu A. Azeri lehçesinde iban-iben eki-Yan Deni armağanı. İstanbul, 1952, 320 s.
16. Quliyeva M. Professor Əhməd Cəfəroğlunun dilçilik görüşləri. Bakı: Zərdabi LTD MMC, 2009, 200 s.
17. Sertkaya O.F. Ölümünün 20 yıl dönümünde hocam Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu // Türk dili dergisi, 1996, №1, sayı 530, s. 254-261.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: ebulfazamanoglu@yahoo.com

Abulfaz Guliyev

AHMAD JAFAROGLU AND ISSUES OF AZERBAIJANI DIALECTOLOGY

One of the prominent scientists of the Azerbaijani people who lived in exile is Ahmad Jafaroglu, a professor at Istanbul University and a well-known turkologist. There are also notable contributions of A.Jafaroglu to the Turkish dialectology made by Caucasian and Azerbaijani dialects. He was always striving to find Azerbaijani culture and language while wandering in Anatolia and collecting dialect materials. As a result, he has extensively compared the Azerbaijani language in his research on Anatolian dialects. Studying these researches in depth will greatly benefit Azerbaijani dialectology, expanding its horizons and enabling it to achieve more outstanding scientific qualifications. Therefore, this article seeks to summarize and assess the thoughts, opinions, and research of a prominent Azerbaijani dialectologist, turkologist. Having attained this purpose, we have for the first time researched and analyzed the research of the tremendous Azerbaijani dialectologist in a generalized way in this paper.

Keywords: *Ahmad Jafaroglu, linguistics, dialectology, Azerbaijani dialects.*

Абульфаз Гулиев

АХМЕД ДЖАФАРОГЛУ И ВОПРОСЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДИАЛЕКТОЛОГИИ

Одним из видных деятелей науки Азербайджана, живших в эмиграции, является профессор Стамбульского университета, известный тюрколог Ахмед Джафароглу.

Среди уникального вклада А.Джафароглу в тюркскую диалектологию есть какая-то часть кавказских, азербайджанских диалектов и говоров. Путешествуя по Анатолии, собирая диалектические материалы, эмигрант с тоской искал и находил в этой обширной сокровищнице следы азербайджанской культуры, азербайджанского языка. Именно поэтому в его исследованиях, касающихся анатолийских диалектов и говоров, было уделено большое место сопоставлению и сравнениям со сферой Азербайджана. Углубленное изучение этих исследований может внести большой вклад в более глубокое изучение азербайджанской диалектологии и расширение ее кругозора. Поэтому в этой статье мы хотели обобщить и оценить мысли, суждения и исследования выдающегося тюрколога, диалектолога об азербайджанском диалекте и говорах. Именно с этой целью в статье мы впервые обобщенно проанализировали и изучили исследования великого ученого по азербайджанской диалектологии.

Ключевые слова: *Ахмед Джафароглу, лингвистика, диалектология, азербайджанские диалекты и говоры.*

Daxilolma tarixi: İlkin variant 23.06.2021

Son variant 16.07.2021